

Horváth Eszter

Emancipáció avagy az ész többlete

„Addig jár az ész a szövegre, amíg össze nem áll.”

(Esterházy Péter)

Kant *Mi a felvilágosodás?* című esszéje közel kétszázötven éve alapjául szolgál mindannak, amit a történeti háttér mellőzésével, általánosan emancipációnak nevezünk: emancipáció az, ami a felvilágosodás szellemében felszabadítja a gondolkodásunkat – emlékszünk a passzusra:

felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. A kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmi fogyatékoságban, hanem abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. – *Sapere aude!*¹

Merjünk gondolkodni... És mertünk, természetesen. A felvilágosodás kiteljesedésével azonban, közel kétszáz évvel Kant korszakalkotó esszéje után, új korszak kezdődött. A változást Jacques Derrida *Grammatológia* című könyve jelezte – és ebben a könyvben, legnagyobb meglepetésemre, a következőt olvastam:

a gondolkodás, maga a szó, itt és most, számunkra, nem több üres szónál: a szöveg üres tere, szükségképpen bizonytalan jelzés a *différance* eljövendő kora felé. Bizonyos értelemben a „gondolat” nem jelent semmit. [...] A rendszer játékában éppen a gondolat az, aminek soha nincs súlya. Most már tudjuk, hogy a gondolkodás az, amit még nem kezdtünk el: ha tekintetbe vesszük az írás kiterjedését, az episztémében csak utat nyit magának. *Grammatológiaként* a gondolat továbbra is a jelenlét foglya maradna.²

A passzus a kötet első, a *grammé* feltételezett *logoszát* célzó esszéjét zárja. A *grammato-lógiáról* itt már tudjuk, hogy *logoszként* egy lezárt, illetve önmagában is zárt, múlt idejű rendszer volna. Derrida ezért lemond minden „tudományos igényű” *grammatológiáról* – és a *grammé* játékanak engedve tovább ír egy kicsit, az írást mintegy akarata ellenére művelő, ámde grafomán Rousseau vívódásáról és eme vívódás íródásáról.

1 Immanuel Kant: *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?* Fordította Vidrányi Katalin. In: I. Kant: *Vallás a pusztaság és határain belül és más írások*. Budapest, Gondolat, 1974. 80.

2 Jacques Derrida : *De la grammatologie*. Paris, Minuit, 1967. 142. A saját fordításomban közlöm a szöveghelyet, mely eredetiben így hangzik : « ... pensée est ici pour nous un nom parfaitement neutre, un blanc textuel, l'index nécessairement indéterminé d'une époque à venir de la différence. D'une certaine manière, «la pensée» ne veut rien dire. [...] Cette pensée ne pèse rien. Elle est, dans le jeu du système, cela même qui jamais ne pèse rien. Penser, c'est ce que nous savons déjà n'avoir pas encore commencé à faire». Jacques Derrida : *De la grammatologie*. Paris, Minuit, 1967. 142. Vö.: Jacques Derrida: *Grammatológia*. Fordította Marsó Paula. Budapest, Typotex, 2014. 113.

Derrida dekonstrukciós írásfolyama ebben a játékos rendszertelenségben indul be, a rendszerek külső és belső játékterében – követi a súlytalan, tulajdonképp „lényegtelen” gondolatot a rendszer hézagaiban, ott, ahol annak működése nem tökéletes, ahol nem pontos, kihagy, kotyog („játéka van”, mondta műszaki beállítottságú édesapám). Mert a gondolat ott mozgolódik a rendszer réseiben, az ész rendezetlen játékában – felügyelet nélkül, szabadon, öntudatlanul, spontán... gyermeki ártatlansággal.

A magunk teremtette kiskorúság, tudjuk, nem pusztán a gyermekkor sajátja: a szabadságunk (szabad gondolkodásunk) keretei, határai, a keretrendszernek való alávetettség határozza meg. Nagykorúnak az minősül, aki ezeket megismeri, ezek ismeretében bölcsen éli az életét. De kis- és nagykorú egyaránt korlátozott, korlátai páncélszerűen (esetenként börtönszerűen) védik őt az ismeretlentől – és nem tekinthető emancipáltnak az, akit az ismeretlentől való félelme rabságba taszít. Kant megnyitja a börtönkapukat, a gondolkodás zárt rendszerei érvényüket veszítik.

A kanti kérdésfelvetés ugyanis kimozdítja az öntudatot stabilnak hitt helyzetéből: gondolkodásunk keretei nem „valósak” (magunk teremtettük őket), nem örökérvényűek (hiszen időben változó struktúrák szerint gondolkodunk) – önvédő fikciók csupán, de ekként roppant hatékonyak: valóságteremtők.

*

Emancipált elvben az, aki nem szorul „gyámra”, senki gyámolítására: autonóm, vagyis tulajdon határait önállóan „meghatározni” képes, illetve képességeivel és lehetőségeivel felelősen élni tud. Páncélba szükség esetén bújik, a börtönt lehetőleg kerüli. Tetteiért, életviteléért felelős individuumként szabadon él és mozog. Szabadsága, persze, nem korlátlan, de nem is „korlátolt”, immár az, aki tulajdon korlátai ismeretében elmozdítja azokat.

Korunk emancipált hőse roppant fiatal, mégsem „kiskorú”. Michel Serres állította elénk példaképnek: Hüvelyk Pannának keresztelte, mert hüvelykujja mozgási sebessége különbözteti meg az átlag halandótól: Hüvelyk Panna folyton a telefonja („mobilja”) képernyőjét böködi. Ő az internetkultúra címettje, fogyasztója, de legfőképpen aktív szereplője – és ebben Serres nem az apokalipszist látja, hanem az ideológiamentes, szabad gondolkodás ígéretét.

Michel Serres alakja különös fontos nekünk, mert nemcsak elvben, de tette is, Hüvelyk Panna üzenetén túlmenően is, tulajdon munkásságában, annak konkrét eszköztárával szakít az emancipáció lineáris rendszermodelljével, miközben episztemológusként kulcsfontosságú számára az emancipáció maga. Szakít tehát a modellel, ami valahonnan valahová tartó, kiteljesedő, kumulatív tudást, ismerethalmozást, és ezáltal kiteljesedést feltételez – ilyen az analitikus gondolkodás fastruktúrája, a genealógiai modell linearitása, a családfák modellje. Serres megbontja a diszkurzív teret. Ezzel szemben egy olyan modellt állít fel, melyben különböző korok és helyek tudásformái és ismeretanyaga formális koordi-

nálás nélkül kommunikálnak egymással – leglátványosabb példája a Lucretius *De rerum natura* című epikureus tankölteménye és a kortárs fizika vívmányai között felfedezett asszociatív kapcsolat.³

Serres maga is e modell szerint működik, „enciklopédiája”, a Hermész-kvintológia, ennek szellemében született: tudományos-bölcseleti-művészeti sztorikat vonultat fel egyfajta asszociációs hálóban. „Enciklopédiának” szánja, de ez az öt kötet az enciklopédiaforma és -fogalom megújítása, szakítás az enciklopédia teljességigényével, zártságával. A tudás *terra ferma*-ja helyett alakváltoztató szigettenger képét mutatja: ezért is nevezi el az ötödik kötetet „Észak-Nyugati átjárónak”. Az Északnyugati átjáró néven ismert terület keszekusza szigetelabyrinth Kanada északi partjainál, ami összeköti a két óceánt (Serres átértelmezésében az egzakt és bölcseleti tudományokat). A labyrinth átjárható, de a kivezető út mindig bizonytalan: a Jeges-tengeren vagyunk, nemcsak a szigetvilág labirintusszerűsége nehezíti a tájékozódást, hanem a jég munkája is, hiszen évről évre átírja a hely geográfiáját. Serres példázatában az egzakt és bölcseleti tudományok között hasonló az átjárás: szabad az út, de kalandos, veszélyes, kiismerhetetlen, minden út egyszeri, megismételhetetlen, hiszen az aktuális körülmények mindig újraírják a lehetőségeket – a két nagy tudományterület között, a „senki földjén”, mítoszok, közhiedelmek, anekdoták, mesék, képek és képzetek minden tér- vagy időbeli rend nélküli labyrinthusában a ráció néha új utat talál.⁴

Hüvelyk Panna is ehhez hasonló labyrinthusban él: ő a világhálóba gabalyodva összekuszálja és széttepi a világ elődei által rögzített rendjét (melynek örökérvényűségét az oktatás volna hivatott biztosítani, de Hüvelyk Panna világában az „oktatás” értelmetlen, a tudás mindig „a keze ügyében” van, ezért Hüvelyk Panna kivonul a centralizált, padhoz láncolt, merev, skatulyázó iskolából – és a társadalomból, melynek képére az iskola teremtetett. Nincsen ebben az exodusban semmi aggasztó, szomorú vagy elvetendő: Hüvelyk Panna ugyanis akarva-akaratlanul egy új kapcsolatrendszert épít maga köré, egy új világot – Hüvelyk Panna felfedező, nomád kalandor és feltaláló! Serres is ekként rajong érte, mert az invenció szükségszerűségét látja benne, az „új génuszt, az inventív intelligencia génuszát” üdvözli benne, autentikus kognitív szubjektivitását dicséri, mert Hüvelyk Panna képes arra, amit Serres az egyetlen autentikus intellektuális aktusnak tart, jelesül, képes az invencióra.⁵ Hüvelyk Panna a tudás korának lejártával tudatlansága, pontosabban tudás-talansága minden erejével alkot, élet-teret, vagyis világot teremt – működő, a maga módján értelmes, észszerű világot –, de nem tudjuk, hogyan csinálja. Serres végső soron nem tudja, hogyan ír-olvas-alkot Hüvelyk Panna, hogy néz ki az a világ, amit a maga, számunkra kusza módján felépít. Milyen „világképe” van? Van-e egyáltalán világképe? Képszerű-e? Van-e alternatívája a világképnek mint olyannak? Van-e narratívája? Elmondható-e, leírható-e, elgondolható-e? Átadható-e bármi bármilyen formában a kommunikációnak ebben a kusza szövedékben? Összeáll-e, például mondattá, szöveggé, esetleg könyvvé?

3 Lásd Michel Serres: *La naissance de la physique dans le texte de Lucrece. Fleuves et turbulences*. Paris, Minuit, 1977.

4 Michel Serres: *Hermès V. Le Passage du Nord-Ouest*. Paris, Minuit, 1980. 18.

5 Vö. Michel Serres: *Petite Poucette*. Paris, Le Pommier, 2012.

Jean-Luc Nancy írja egy útkereső esszéjében, a gondolat meztelen (vagyis sémák, kritériumok, műfaji és stiláris kötöttségektől mentes) valóságáról álmodozva, hogy amikor az észszerű, a racionális, a logikus kezdenek szétszúszni, mert már nem a logosz a úr, a logosz egymást váltó narratívái (paradigmák, episztémék) után, amikor a logosz mitikus keretei láthatóvá válnak, amikor a logosz a nyugati gondolkodás uralkodó *mítoszaként* fedi fel magát – nos, akkor új történet kezdődik. De hogyan meséljük el? „Egy történet végére értünk, a racionalitás mítoszának végére, írja, a logosz is önmagára zárul. [...] Itt azonban, ítélőképességünk határán, az ész »ész-szerűségének« határán, tovább kell gondolnunk a történetet, tovább kell gondolkodnunk – még több ész kell ide”.⁶

Valami ész-többlet, „*dépassément de la raison par elle-même*”, amikor az ész meghaladja önmagát, túlcsoordul. Ha jól meggondolom, tulajdonképpen magam is ezért, valami ész-többlet vonzásában lettem dekonstruktőr: ez „térít le az egyenes útról”, a lineáris gondolkodás magabiztos ösvényéről.

A dekonstruktőr ugyanis a „többlet” vonzásában utat kutat, kísérletezik: és ilyenkor gyakran a művészetek felé kacsintgat (ami nem tehetetlen, fogalmatlan művészkedés, értelmetlen és oktalan játszadozás, bódító lila ködök, és nem is az elefántcsonttorony absztrakciója: a művészet, az esztétikum az érzéket, az anyagot hozza közel a gondolkodóhoz, hogy tulajdon anyagából újjászülethessen). A kísérletező filozófus végső soron mélységesen materialista – és a fikció, mellyel alkalmasint játszadozik, kvázi „ön-kívületben”, maga is mélységesen materialista – *fingerare, fictum*: egy anyag megmunkálása; ha belegondolunk, *fictum* és *factum* között nincs jelentős különbség. A tett, az alkotás a tét: az írás, ahogy Derrida mondaná.

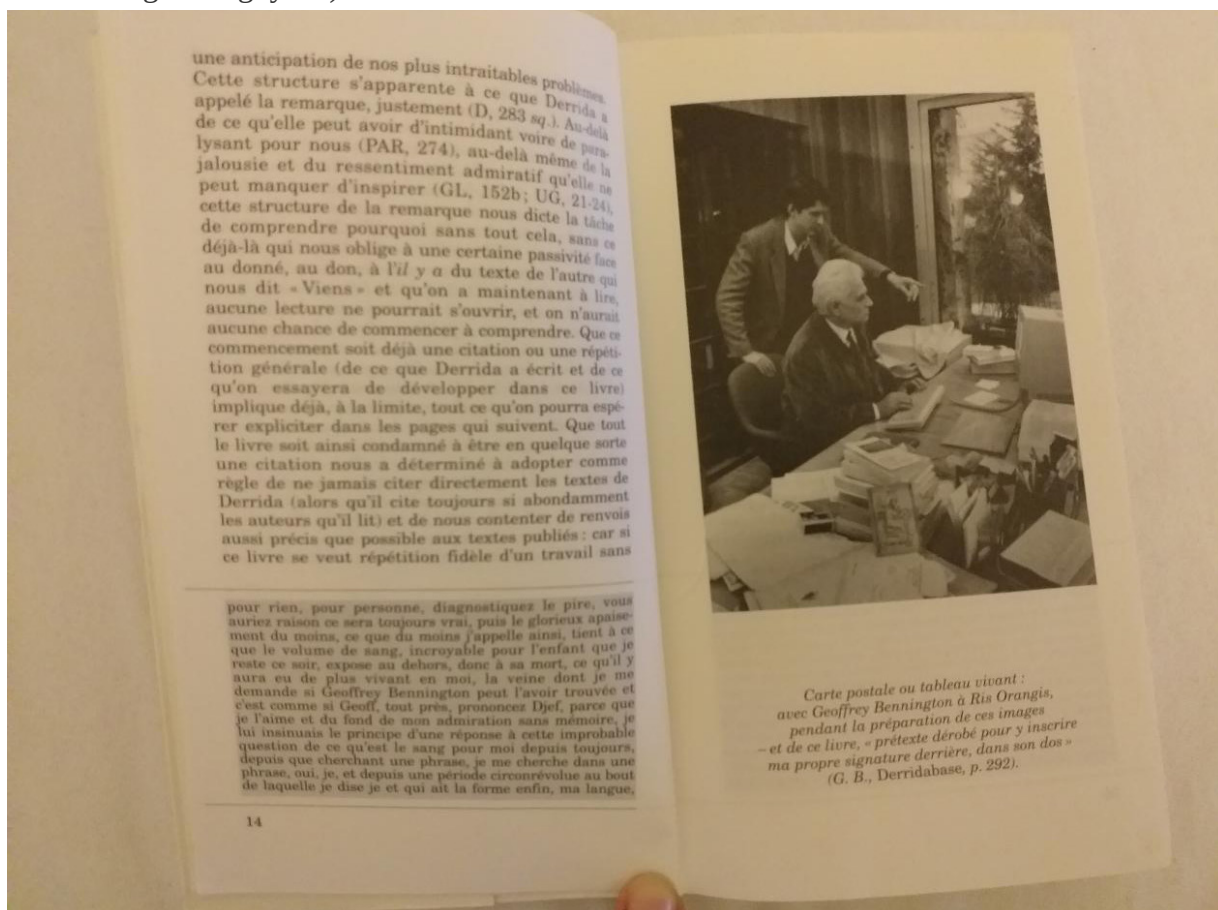
Serres három paradigmaváltást ismer el a világtörténelemben, három világformáló kulturális fordulatot: ezek az írás megjelenése, majd a nyomtatásé, végül az internet elterjedése (az írás három forradalma, mondhatnánk, vagy, kevesebb pátosszal: három színeváltozása, az írás-fogalom három újradefiniálása – mely mindhárom esetben az ember kognitív struktúráinak megújulásával jár). Az írásnak tehát félreérthetetlenül nagy szerepe van Serres gondolkodásában, és ennek fényében valamilyen szövetséget várnánk Serres és kollégája, barátja, az írás-filozófus Jacques Derrida között – de nincs ilyen. Serres tulajdonképpen nem foglalkozik Derrida írás-fordulatával, talán kevesli (hiszen Derrida nemigen foglalkozik pl. a természettudományok írásmódjával, nem elég „átfogó”, nem elég „világmegváltó” vagy világteremtő), de egy igen fontos ponton előkészíti a talajt Serres számára: nélküle ma is „röghöz kötött” lenne Serres immár „gyökértelen” hősnője.

Az írás derridai alternatívája ugyanis performatív váltást hoz a filozófiatörténetbe: a passzív megfigyelés, szemlélődés, analízis és reflexió helyett Derrida belép az általa reflektált képbe, tulajdon diskurzusa belsejében mozog. Az írás aktív, kilép a passzív, távolságtartó könyvkultúrából – a kultúrából, amely tehát távolságot feltételez, sőt, távolságot teremt a könyv és írója, illetve a könyv és olvasója

⁶ Jean-Luc Nancy: *Nudité (ouverture)*. In: *La pensée dérobée*. Paris, Galilée, 2001. 19.

között. Ez a könyvkultúra ráadásul holisztikus, enciklopédikus, monografikus, s amennyiben központi probléma köré szervezett, lineáris, okfeltáró és célirányos, lényeglátó, rendszerelvű.

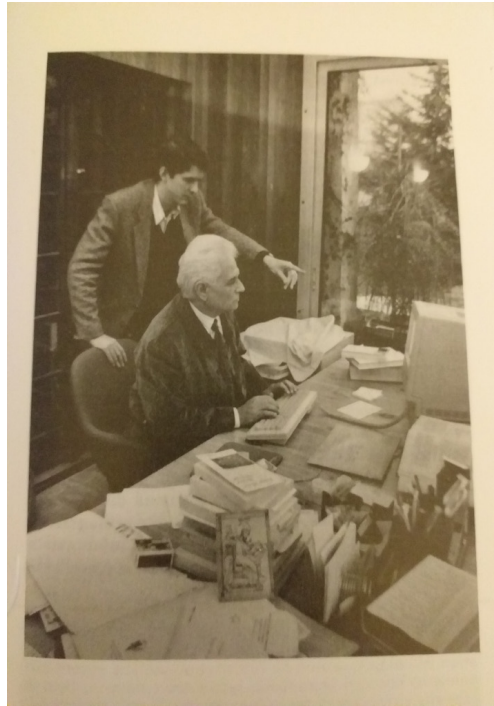
Az írás, ahogyan Derrida érti és műveli, a monografikus írás végét jelenti. Ennek leglátványosabb demonstrációja Geoffrey Bennington Derridával közösen alkotott Derrida-könyve.⁷ Közös mű, mert Bennington enciklopédikus szócikkgyűjteményét Derrida egy lábjegyzetszerű én-irattal kíséri, ellenpontozza, kiegészíti, ellehetetleníti, parodizálja, de a maga módján elismeri, sőt magáévá teszi – szó szerint ellen-jegyzi⁸ (az én-irat címe: *Circonfession. Cinquante-neuf périodes et périphrases écrites dans une sorte de marge intérieure*; vallomása körül-írás, *circon-confession*, önmaga tárgyát szem előtt tartva körbejárja, egyfajta belső margón körülveszi, bekebelezi, magáévá teszi – végső soron átalakítja. A körülírás sosem pontos, bárki találhat benne „kivetnivalót”, Bennington egzakt szócikkei, melyeket tehát Derrida egy körül-irattal *egészít* ki, hatványozottan pontatlannak bizonyulnak, továbbírandók, enciklopédikus zártságuk megnyílik).

Derrida írása tehát kijátssza a könyv zártságát – kinyitja a könyvet, és eljátszik vele, benne. A fenti fotó a könyv számos „huncutsága” közül a legjátékosabb és egyben legelgondolkodtatóbb. Nézzük meg közelebbről:

7 Geoffrey Bennington és Jacques Derrida: *Jacques Derrida*. Paris, Seuil, 1991.

8 Derrida *Lélekharang*-ja (*Glas*. Paris, Galilée, 1974.) hasonló szerkezetű: Jean Genet, a törvénytelen, ellen-jegyzi Derrida szabályos és szabatos Hegel-esszéjét – a fikció az abszolút tudást, mítosz a logoszt. Ha van *performatív könyv*, akkor a *Lélekharang* mindenképpen annak tekintendő.

A Platón és Szókratészt különös helyzetben ábrázoló kép Matthew Paris, egy XIII. századi benedécs szerzetes kódexében található, Derrida nem is az eredetire bukkan rá 1977-ben, oxfordi látogatásakor, hanem annak képeslap-változatára (ld. bal oldali képen, mintegy véletlenül a könyvkupacnak támasztva: egyfajta „üdvözlő”, „*Greetings from Oxford, Matthew Paris*”). Ez az ábra Derrida számára nem kevesebb, mint a filozófiatörténet dekonstrukciója,⁹ Platón és Szókratész viszonyát ugyanis tökéletesen megfordítja: Socrates ír, plato (kisbetűvel) diktál minden filozófusok atyjának, elő-ír tulajdonmesterének, aki pedig a hagyomány szerint sosem írt, mondhatni megszökött a diktátum elől... p: *plato-prédictat*, S: *Socrate-sujet*, alany és állítmány, a grammatika alapviszonyai borulnak fel ezen a képen, melyet Bennington és Derrida testhelyezete a szövegüket kivetítő képernyő előtt megismétel: kettejük kapcsolata, kettejük könyve, ezzel a filozófiai hagyomány dekonstrukcióját képviseli.

Hasonló, de intímebb, rejtettebb, közvetlenebb és egyben bonyolultabb Derrida és Jean-Luc Nancy író-szövetsége. Derrida egyetlen monográfia-formára írt könyve ugyanis róla, Jean-Luc Nancyról szól, Jean-Luc Nancynak az egységet Derridához hasonlóan messze elkerülő munkásságát az érintés motívumára felfűzve rendszerezi (tulajdonképp teljes értékű ontológiává írja át) és elhelyezi a *logosz* történetének Arisztoteléstől napjainkig terjedő teljességében. Az első fejezet első sora így indít: „Egy napon, igen, egyszer csak, egyszer volt, hol nem volt, valami csodás, igazán csodás találkozásban volt részem: magával ragadott, egyszerre erővel és tapintatosan, egy kérdés. [...] De ha megragadnám, őt, a kérdést, talán el is veszíteném a jogot, annak lehetőségét, hogy elmondhassam: „egyszer, egy napon, magával ragadott...”, vagyis hogy elmesélhessek egy történetet”. Derrida monográfiája „mesél”, egy mitikus alakról, Psychéről, tulajdon meséje is mitikus jellegű („*mon récit aux allures mythologiques*” írja – *Le toucher*, 21.), Psyché körül gyűrűzik, megragadhatatlanul, a fogalmak nyelvére lefordíthatatlanul. Derrida Nancy munkásságának *logosza*ként fedi fel Psyché mítoszáét, mintha Psyché volna Nancy szövegeinek hajtóereje, tudattalanja. Formálisan megcélozza tehát a *logoszt*, és elmeséli annak mítoszáét – legbelsőbb, legszemélyesebb történetét, mint korábban tette a saját, szintén körül-írt ön-iratával, a *Circonfession* történetével. „Nincs tisztább mítosz a mítoszoktól megtisztított tudásnál”, vallja Serres is¹⁰, sőt, „a tudás illúziók nélkül nem más, mint szintiszta illúzió” – ezért hívja elő maga is, ezért idézi meg Hermészt, a közvetítőt, és vele a figuratív gondolkodás lehetőségét.

Meggyőződésem, hogy a posztstrukturalizmus, és ezzel együtt a 20. század filozófiájának története sem írható meg monografikus formában, lévén az érintkezési pontok, párhuzamok és elhajlások kusza végtelenje – egy ilyen végtelen kapcsolatrendszer van kibontakozóban, itt és most, Michel Serres és Jacques Derrida között, lassú örvényben magához sodorva Gilles Deleuze és Félix Guattari, Bruno

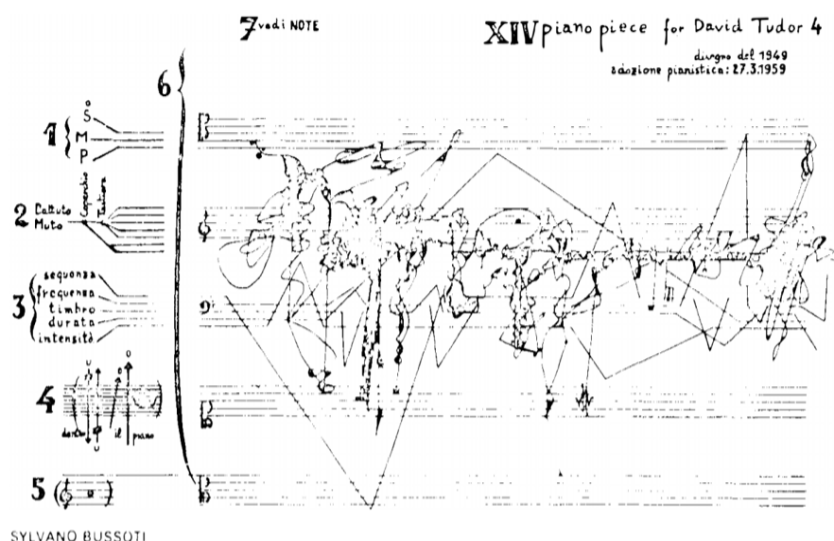
9 Lásd: Jacques Derrida: *La carte postale*. Paris, Flammarion, 1980.

10 „Il n’y a pas de mythe pur que le savoir pur de tout mythe” (Michel Serres: *Hermès III. La traduction*. Paris, Minuit, 1974.)

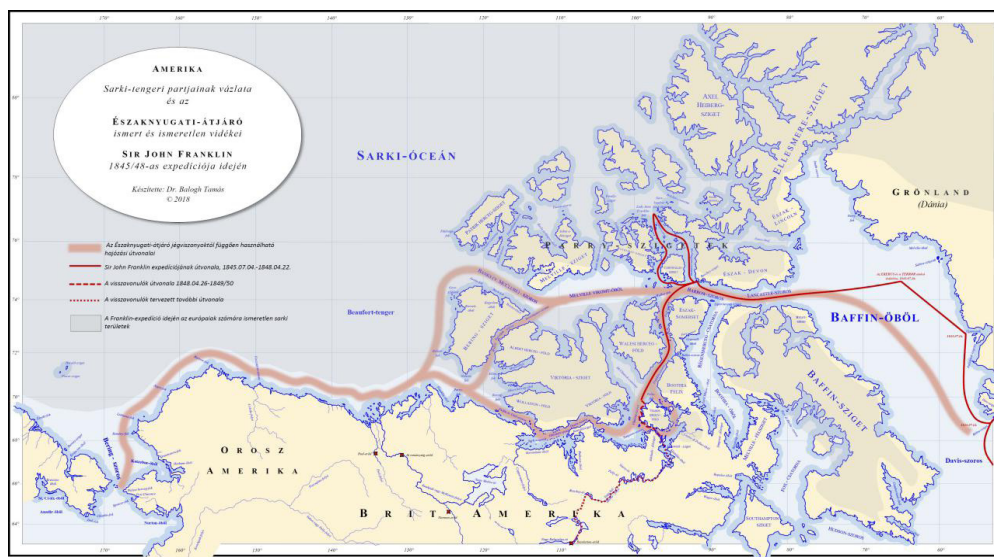
Latour és Jean-Luc Nancy munkásságát is. A sort természetesen folytathatnánk, a kapcsolatrendszert térben és időben is kiterjeszthetnénk, de maradjunk meg ezúttal a legeggyértelműbb kapcsolatoknál és legkézenfekvőbb asszociációknál.

Serres Hermész-könyvei Derridáéhoz hasonlóan formabontók – de Deleuze és Guattari kísérleteihez talán még közelebb állnak. A *Mille Plateaux* (Ezer fennsík) című kötet a legerőteljesebbek közül való. A két szinte szemtelenül formabontó gondolkodó ebben a kötetben vezeti be a rizóma modelljét.

A rizóma (gyöktörzs vagy gyökértörzs) növényteni fogalom, egyes növények föld alatti, módosult szára, funkciója szerint tápanyagraktár és ivartalan szaporítószerv, úgy is mondhatnánk, hogy a szaporodás biológiailag előírt szabályait megkerülni képes test – Deleuze és Guattari számára ez utóbbi képessége, illetve a rizómák terjedésének tér-struktúrája a legfontosabb. Mindannyian tudjuk, milyen egy rizóma, láttunk már gyöngyvirágot, íriszt, közönséges fűvet. A könyv bevezetője nem is növényvel illusztrálja a rizómát, hanem egy kottával:

Álljon itt, emlékeztetőül, az Északnyugati átjáró is:

A hasonlóság önmagában is megdöbbentő, de hogy kétségünk se maradjon a szellemi rokon-
ság felől, merüljünk le egy kissé a *Mille Plateaux* bevezető esszéjébe (első platójába, síkjába), Gyimesi
Timea fordítása segítségünkre lesz:

Ketten írtuk az Anti-Ödipuszt. De mindketten eleve többen voltunk, s ez már szép kis
mennyiség. Most mindent felhasználtunk itt, mindent, ami közeledett felénk, a kézenfek-
vőtől a legelvontabb dolgokig. Hogy felismerhetetlen legyen, ügyes kis álneveket oszto-
gattunk. Miért őriztük meg mégis neveinket? Szokásból, kizárólag csak szokásból. Hogy
ez egyszer önmagunkat is felismerhetetlenné tegyük. Hogy felfoghatatlan legyen, de ne
mi magunk, hanem az, ami cselekvésre, gondolkodásra készítet bennünket. [...] Nem arról
van szó, hogy eljussunk addig a pontig, amikor az ember már nem mondja: én — odáig
kellene eljutni, ahol már nincs fontossága annak, hogy mondjuk-e vagy sem. Ahol már mi
sem vagyunk önmagunk. Mindenki megismeri az övéit. Segítették, belélegeztek, meg-
sokszoroztak minket.

A könyvnek nincs sem tárgya, sem szubjektuma, különféle módon megformált anyagokból, telje-
sen eltérő időkből és gyorsaságokból áll össze. Mihelyt valamely szubjektumnak tulajdonítjuk a köny-
vet, nem veszünk tudomást ezen anyagok munkájáról és viszonylataik külső jellegéről. Ilyenkor a föld-
tani mozgások magyarázatául egy jóságos istent kreálunk. A könyvben, mint minden dologban, vannak
artikulációs vagy szegmentációs vonalak, rétegek, összefüggő territóriumok; de vannak szökésvonalak,
a territóriumokat szétvető, deterritorializáló és rétegtelenítő mozgások. Az e vonalak mentén létrejött
szivárgások, folydogálások egymással hasonlított sebességei a relatív késés, illetve a viszkozitás jelen-
ségét vonják maguk után, vagy ellenkezőleg, gyorsulást és szakadást eredményeznek. Mindezek, vagyis
a vonalak és a mérhető sebességek egyfajta elrendeződést [*agencement*] hoznak létre. A könyv efféle

elrendeződés, s mint ilyen, nem tulajdonítható senkinek, azaz senkinek nem jelzője. Többféleség [...] ¹¹

Olyannyira a többféleségre helyeződik itt a hangsúly, hogy a rizómák fajokon, nemeken átívelő kapcsolatrendszereket építenek ki. Proust híres példáját alapul véve az orchidea a darázzsal rizómát alkot, de ugyanígy a testünk és mikrobiomja is. Sőt, a rizóma nem feltétlenül „természeti” jelenség: végső soron a „könyv” és a „világ” szintén rizómát alkot (a könyv nem leképezése, szimbóluma a világnak, nem a világ elrendezett egységét jelképezi, hanem folyamat, amely kapcsolatot teremt a világ sokféleségével – *agencement*, mondják a szerzők, kiterjesztett hálózatának minden csomópontján aktív kapcsolatrendszer,¹² központi szerv és rögzített határok nélkül. A kapcsolat nem azért alakul ki, mert elemei között eredendően valamilyen összefüggés található (pl. hasonlóság, vö. orchidea és darázs), épp ellenkezőleg: a darázs az orchideával rizómát alkot, „lévén heterogének”¹³, eredendően idegenként kapcsolatba lépnek egymással, hatnak egymásra, együtt-hatnak. Legbeszédesebb talán a vírusok példája: „vírusainkkal rizómát alkotunk, vagy még inkább azt lehetne mondani, vírusaink által más állatokkal kerülünk rizomatikus kapcsolatba”.¹⁴ Rizómának tekinthető egy kapcsolat, ha tagjai, bármennyire heterogének is, együtt-működnek. A rizóma együttműködés, ko-operáció, minden társas létezés alapja.

Látható, hogy Serres Hüvelyk Pannájának vannak, illetve lehetnének „mesterei”, ha Hüvelyk Panna ismerne vagy elismerne olyat – de Hüvelyk Panna nem ismer sem istent, sem embert. Hüvelyk Panna a-genealogikus, sehonnan le nem származtatható, de világba-vetettsége révén kapcsolatteremtő. Magányos felfedező, útkereső, kalandor (vö. Északnyugati átjáró). Stabil, módszeres tudás híján nomád gondolkodó. Axiómák, kategóriák, logikai sémák híján „gyökértelen”, semmi sem köti adott formákhoz, nincsenek prekonceptiói, saját maga építi ki a kapcsolatrendszerét, szövedékesen, hálózatosan, irányvonal, eredet és cél nélkül – felfedez, feltérképez.

Az emancipáció ifjú hősének kezében a világ, mely felfedezésre vár, de az elődeitől (az iskolában)

11 Gilles Deleuze – Félix Guattari: *Rizóma*. Ex-Symposion, 1996/15-16, Fű-Fa. <http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/fu/deleuze/foszoveg.htm>

) (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

12 *Agencement*, vagyis aktív tényezők kapcsolatrendszere. A szótó, *agir*: tenni, cselekedni, eljárni, hatással lenni valamire. Egy ilyen „*agencement*” aktív gépezet, működik, minden részében teszi a dolgát. Elődje Bruno Latour nemzetközi visszhangot keltett „aktív hálózati” modelljének (*acteur-réseau*, vagy angolul *ANT*, *actor-network-theory*), a fogalmat bevezető könyvének tanúsága szerint Pasteur és a mikrobiológia XIX. századi sikere a kor európai társadalmi rizomatikus működésének köszönhető (ld. Bruno Latour: *Pasteur: Guerre et Paix des microbes*. Paris, Métailié, 1984.) A rizóma tehát végső soron globális.

13 „A darázs az orchideával rizómát alkot, lévén heterogének. Azt mondhatnók, az orchidea imitálja a darazsat, s annak képét jelentő módon megalkotja (mimesis, utánpótlás, átmítás stb.). De ez csak a rétegek szintjén igaz — két réteg közti parallelizmus, az egyik réteg növényi szerveződését állati szerveződés átmásolja egy másik rétegre. Ugyanakkor egészen más dologról van szó: egyáltalán nem imitációról, hanem a kód rabul ejtéséről, a kód értéktöbbletéről, vegyérték-emelkedésről, valódi átváltozásról, az orchidea darázssá, a darázs orchideává válásáról, ezen változások mindegyike az egyik tag számára deterritorizálól, míg a másik számára reterritorizálól hat, a két változás egymásba kapcsolódik, váltogatja egymást az intenzitások áramlását követve, mely mindig egyre távolabb löki a deterritorializációt. Nem is imitációról, nem is hasonlóságról, hanem két heterogén sorozat kitöréséről van szó, melyek egy olyan közös rizómából álló szökésvonal mentén robbannak ki, mely már semminemű jelölőnek nem tulajdonítható és nem rendelhető alá.” (Deleuze-Guattari: *Rizóma*. <http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/fu/deleuze/foszoveg.htm>

) (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

14 Deleuze-Guattari: *Rizóma*... <http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/fu/deleuze/foszoveg.htm>

) (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

rákényszerített sémákkal nem tud mit kezdeni: azok centrálisak, statikusak, lineárisak, lassúak, sterilek, hierarchikusak és elnyomók, passzívak – Hüvelyk Panna pedig mindenekelőtt aktív, nem láncolható már az iskolapadhoz, iskolás tudásformákhoz: felszabadult, kiszabadult, elszabadult, övé a világ.

Némileg ironikus ugyan, de Serres-nek van egy minden mester-tanítvány-kritériumnak megfelelő követője: Bruno Latour, a tudományszociológusból lett filozófus, aki elődei hálózatos modelljét előbb társadalmi modellé, majd valóságos ontológiává bővíti – és a tartalmat az ő esetében is követi a forma: Latour ugyanis kiviszi a serres-i hagyományt a könyvből: terepmunkákkal vagy performanszokban beteljesíti, illetve megvalósítja azt. Interneten is elérhető *Inside* című performansza kiválóan szemlélteti mind elméleti, mind gyakorlati törekvéseit: „inside”, benne lenni (a bolygónkban, felszínén és rétegei között, élő és élettelen környezetünkben értően, és ettől elválaszthatatlanul aktívan, közvetlenül benne lenni – ez napjaink *globális* tétje¹⁵. Bruno Latour rizómája ugyanis kiterjed a teljes glóbuszra. Ennek a rizómának aktív csomópontja Bruno Latour maga, aki végletesen komolyan veszi a gondolkodás performatív jellegét. Konkrét performanszai csak töredékét adják performatív munkásságának: a színpadi fellépéseken messze túlmutató annak a kísérleti műhelynek a működtetése, melyet Latour 2010 óta vezet a párizsi Science Po-n (*SPEAP: Programme d'expérimentation en arts politiques*¹⁶), az interdiszciplinaritás jegyében, a legkülönbözőbb területekről érkező ifjú tudósokat, művészeket és politikai szakembereket tömörítve egy *alkotó* gárdába. A cél: közös tudásunkat kivinni a könyvből, terepre vinni, aktualizálni, a körülmények függvényében módosítani – tudásunk hatásmechanizmusát plasztikusan láthatóvá tenni. Mindezt kooperatívan, egyetemi projektek keretein belül. Nem kis dolog valósul meg ezzel: Latour visszavezeti Hüvelyk Pannát az iskolarendszerbe.

Vajon ez-e a szabad gondolkodásnak az a közege, amit Derrida a *Feltétel nélküli egyetemben* megálmodott? Ez-e az a közeg, amely teret nyithatna az „ész többletének”? Hiszen látjuk, érezzük, hogy ez a közeg ugyanaz a „köz”, ugyanaz a sziget-köz, amelyben Serres utat nyit az „egzakt” és a „bölcs” között.

Az ész többlete, önmagán túlmutató gesztusa, aktusértékű tette: amikor például Derrida átlép az írás logoszából az írás praxisába, és ezzel elkezd „gondolkodni” – „játékba hozza” a gondolkodást. Az ész többlete itt performatív többlet, önmaga performatív megvalósulása, amikor az elmélet átfordul gyakorlatba – pontosabban, mert nem pusztán az elmélet gyakorlati alkalmazásáról van szó, amikor az elmélkedés maga tettnek bizonyul, és ennek a tettnek esetleg tétje is van. Ilyen tett a monografikus könyvszerkezet megnyitása, de ilyen lenne, ha megvalósulna, a derridai feltétel nélküli egyetem, amely jogot formál arra, hogy az alapjául szolgáló rendszert, önmaga alapjait, bármikor megkérdőjelezhesse. Jogot formál arra, hogy „affirmatívan és performatívan tegye mindezt, vagyis eseményeknek adjon helyet, alkalmasint írásban, egyedi műveket létrehozva. A gondolkodás *eseményei* volnának ezek, alapjuk-

15 https://www.youtube.com/watch?time_continue=68&v=_UjXgbuBo_Q
(Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

16 Részletes ismertető a programról: <http://blogs.sciences-po.fr/speap/>

ban kérdőjeleznék meg az igazság és a humanizmus, avagy az emberi igazság fogalmait, anélkül, hogy szükségképpen elárulnák azokat.”¹⁷ Az embert, az emberit újradefiniáló események volnának ezek – egy poszthumán, ill. transzhumán korszakban.¹⁸ Serres munkássága is e körül forog, a „hominiscens”, ember-teremtő erők, pontosabban a „létrejövő ember” önformáló folyamatai körül¹⁹ – „*hominiscence*” mint „*adolescence*”, kamaszkor, vagy „*luminiscence*”, a felfénylést megelőző halvány derengés: Serres ekképpen írja körül a változó emberiséget, valami új küszöbén: úton, sötétségből a fény felé – a felvilágosodás útján, természetesen, de ez az út már nem egyenes, úton-útfélen elágazik, helyenként megszakad, az ember gyakran kerülőutakra kényszerül, a rengetegben bizony időnként úttörő-munkát kell végeznie. Közöséges közemberként, közvetlenül, közösségben, közreműködőn, meg-közölve a központilag közölhetetlent.

Jacques Derrida, Michel Serres, Gilles Deleuze, Jean-Luc Nancy és Bruno Latour: mindannyian egyetemi emberek, kiváló professzorok – de egyiküket sem a „Tudás” szabatos, tárgyilagos átadásának kötelessége, avagy ellenállhatatlan vágya hajtja. Az elgondolkodtatás, a gondolat-ébresztés vágya annál inkább: ezért formabontók a tény-szerűség és tettelegesség szellemében. Előadásaik tulajdon gondolkodásmódjuk ex-pozíciói (ilyen értelemben példa-mutatók és példaértékűek: tulajdon észjárásukat exponálják). Kilépnék a diskurzus rendjéből, nyilvánosan, vállaltan törvényen-kívüli úttörők (az egyetem törvény-adta keretein belül is): ők a szabadgondolkodás professzorai. Hagyományteremtők?

Jó eséllyel.

A korszellem nekik dolgozik.

17 Jacques Derrida: *L'université sans condition*, Paris, Galilée, 2001. 14.

18 Jacques Derrida utolsó szemináriumának tárgya nem más, mint az emberi autonómia, a vad(állat) és a szuverén úr között, az ember, az emberi fogalmának újragondolása (Jacques Derrida: *La bête et le souverain*. Paris, Galilée, 2008). A bestia és a szuverén egyaránt törvényen kívül áll, még ha szigorú értelemben nem is tekinthetők törvénytelennek, az ember valahol a kettő között ingadozik, de a kívül-ség minden ember meghatározója. Az ember ki-kívánczik. Az ember az, aki ki-kívánczik, és alkalmasint ki-tör törvényszabta lehetőségei közül – Derrida maga is, előadóként, tanárként is ezt teszi (professzor, a „kinyilatkoztatás” embere), példát mutat, mint La Fontaine a maga tanmeséivel, és ezzel kitör a (professzionális) diskurzus rendjéből. Derrida mesél, helyenként, mint már annyiszor, és meséje fajok, nemek, kategóriák és fogalmak között, a közben, mindig utat talál a hallgatóihoz – a fikció jól működik, teszi a dolgát: utat nyit.

19 A kifejezést Serres egy kései, 2001-es könyvében alkotta meg, de a „*hominiscence*” kétségkívül teljes munkásságát jellemző, sőt, teljes munkásságát felölelő terminus. Lásd: Michel Serres: *Hominiscence*. Paris, Pommier, 2001.